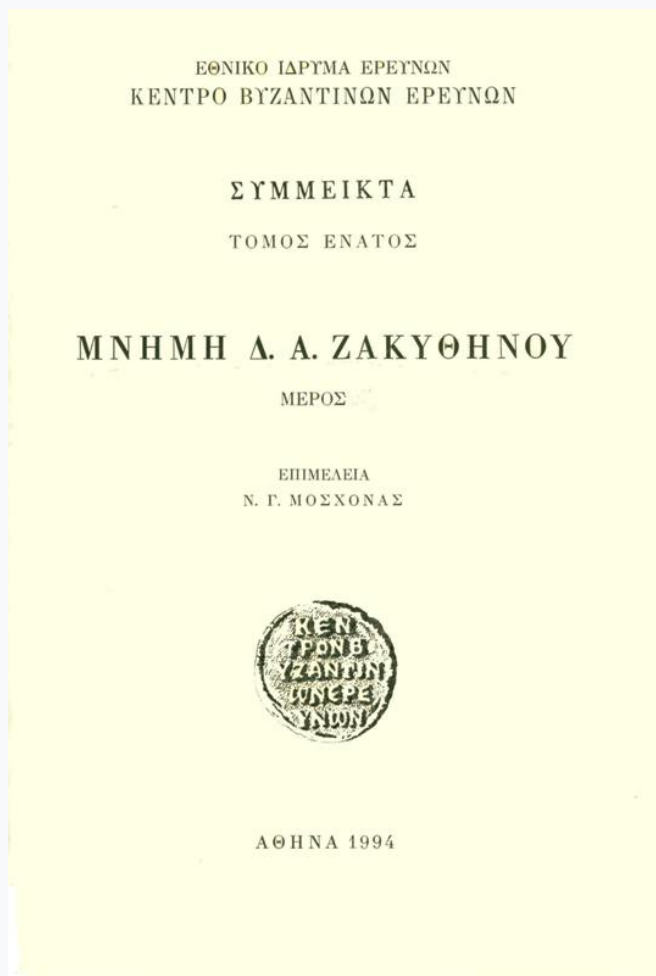

Byzantina Symmeikta

Vol 9 (1994)

SYMMEIKTA: IN MEMORIAM OF D.A. ZAKYTHINOS 9A

Βιβλιογραφικές ένασχολήσεις του επισκόπου του Σινᾶ Ἀρσένιου τὸν 13ον αἰώνα

Γιώργος ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.764](https://doi.org/10.12681/byzsym.764)

Copyright © 2014, Γιώργος ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ Γ. (1994). Βιβλιογραφικές ένασχολήσεις του επισκόπου του Σινᾶ Ἀρσένιου τὸν 13ον αἰώνα. *Byzantina Symmeikta*, 9, 133–139. <https://doi.org/10.12681/byzsym.764>

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΝΑΣΧΟΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΤΟΥ ΣΙΝΑ ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΤΟΝ 13ον ΑΙΩΝΑ

Τὰ «σημειώματα» πού εἶναι γραμμένα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ἄγνωστα χέρια στοὺς ἑλληνικοὺς κώδικες, ἀποτελοῦν μία κατηγορία πηγῶν τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐρευνητὲς ἔχουν τονίσει τὴν σπουδαιότητά τους πολλὰς φορές. Ὁ ἀείμνηστος δάσκαλός μου, Διονύσιος Ζακυθινός ἔκανε τακτικὴ χρῆση τῶν «σημειωμάτων» —κολοφώνων καὶ ἐνθυμήσεων— στὶς πανεπιστημιακὲς του παραδόσεις. Εὐτύχησε νὰ δεῖ τὴν πραγματοποίηση μιᾶς ἐκ τῶν πολλῶν ιδεῶν του γιὰ τὴν συγκέντρωση ὅλων τῶν δημοσιευμένων αὐτῶν κειμένων μέχρι τὸν 13ον αἰῶνα στὸ ἀξιόλογο ἔργο τῆς Φλωρεντίας Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, μαθήτριάς του, τὸ ὁποῖο τὰ ἔκανε πιὸ προσιτὰ στοὺς ἐρευνητές¹. Τὸ ἀδημοσίευτο ὅμως ὑλικὸ εἶναι ὀγκῶδες. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν σημειωμάτων στὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸ Σινᾶ. Μέγα μέρος αὐτῶν περιμένουν τὴν πλήρη δημοσίευσή τους, ἡ ὁποία, ὅταν πραγματοποιηθεῖ, θὰ πλουτίσει ποικιλοτρόπως τὴ γνώση μας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς.

Ἐνα σημαντικὸ πρόβλημα πού κατὰ καιροὺς ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς μελετητὲς εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκόπων τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ². Μὲ τὸ πρόβλημα αὐτὸ θὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ ὄχι γιὰ νὰ συμ-

1. Βλ. ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204, Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1982, καὶ τῆς ΙΔΙΑΣ, Συλλογὴ χρονολογημένων «σημειωμάτων» ἑλληνικῶν κωδίκων, 13ος αἰ., Ἀθήνα 1984.

2. Μ. Η. L. RABINO, *Le Monastère de Sainte Cathérine du Mont Sinai*, Κάιρο 1938, σελ. 82 καὶ Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, *Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ*, Θεσσαλονίκη 1953, σελ. 81-84.

πληρώσω τὸν κατάλογο μὲ νέα ἄγνωστα ὀνόματα, ἀλλὰ μᾶλλον γιὰ νὰ προσθέσω μερικές πινελιές στὸ φευγαλέο πορτραῖτο τοῦ ἐπισκόπου Ἀρσενίου, ποὺ ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς μοναστικῆς κοινότητος στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰώνα, καὶ στὸ πορτραῖτο τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννη, ἐνὸς ἐκ τῶν ἀμέσων διαδόχων τοῦ Ἀρσενίου.

Στὸ Σινᾶ ὑπάρχει ἓνας ἀριθμὸς ἐλληνικῶν χειρογράφων τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰώνα ποὺ μνημονεύουν τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρσενίου, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀλλὰ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ³. Καθ' ὅσο γνωρίζω, ἡ πρωιμότερη μνεία τοῦ ἐπισκόπου Ἀρσενίου γίνεται σὲ ἓνα *Ψαλτήρι*, κώδ. 131 (χαρτῶς, 195 φύλλα, 17.9 × 13 ἐκ), ποὺ γράφτηκε στὸ Σινᾶ στὶς 29 Μαρτίου 1292 (εἰκ. 1)⁴. Ὁ κολοφώνας, φ. 184β, ὁ ὁποῖος δὲν καταγράφει τὴν ἰνδικτιώνα, ἔχει ἐν μέρει ὡς ἐξῆς:

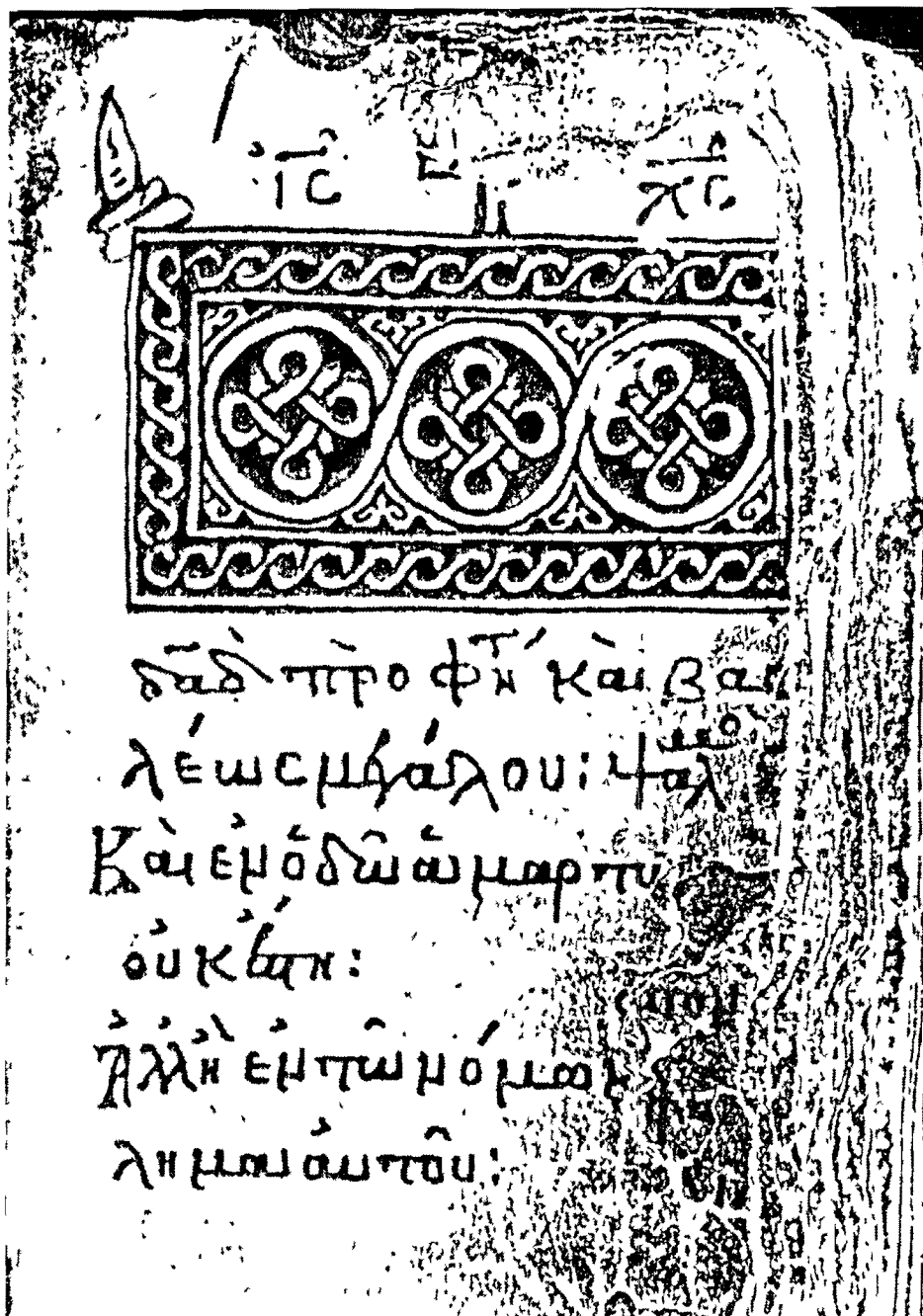
ἐγράφη τὸ παρὸν ἡμῖσιν | τῶν ψαλμῶν βιβλιδου̅ς |
 ...ἐν τῇ μονῇ | τοῦ ἀγίου ὄρους σινᾶ· χειρὶ μ(ἐν) |
 τοῦ πτωχοῦ καὶ ἁμαρτολοῦ | καὶ ξένου προτροπ(ῆ) δὲ τοῦ ἐν |
 αὐτῇ τῇ μονῇ πανῖερωτ(άτου) ἐπί|σκόπ(ου) κω(ροῦ) ἀρσενίου·
 μηνὶ | μάρτ(ίῳ) κθ ἰνδ(ικτιῶνος) ἔτη ,ζω' : [= 1292]

Ἀντίγραφο τοῦ κώδικα αὐτοῦ εἶναι καὶ τὸ *Ψαλτήρι*, κώδ. 132, ἐπίσης χάρτινο καὶ μὲ τίς αὐτὲς διαστάσεις. Ἴσως τὰ χαμένα φύλλα στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου νὰ εἶχαν ἓναν κολοφώνα. Γραμμένο ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, μὲ πανομοιότυπη διακόσμηση στὴν πρώτη σελίδα, θὰ ἦταν καὶ αὐτὸ παραγγελία τοῦ Ἀρσενίου, ἴσως τὴν ἴδια χρονιά.

Τὸ ἴδιο ἔτος 1292 ἐτοιμάζονται κατὰ παραγγελία τοῦ Ἀρσενίου δύο χειρόγραφα *Ἀκολουθιῶν*, κώδ. 662 καὶ 670, ποὺ τελείωσαν ὁ μὲν πρῶτος στὶς 13 Ἰουλίου 1292 καὶ ὁ δεῦτερος στὶς 16

3. H. HUSMANN, «Die datierten griechische Sinai-Handschriften des 9. bis 16. Jahrhunderts, Herkunft und Schreiber», *Ostkirchliche Studien* 27 (1978), σελ. 151, 152 (κώδ. 94, 131, 662, 670).

4. V. GARDTHAUSEN, *Catalogus codicum graecorum sinaiticorum*, Oxford 1886, σελ. 26 καὶ ἀναφορὰ στὸν κώδ. 132. Ὁ Πατριάρχης Νεκτᾶριος Ἱεροσολύμων στὴν *Ἐπιτομὴ Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας*, Βενετία 1677, 7 ἐκδ., Ἀθήνα 1990 (Ἐκδόσεις Ἰ. Μονῆς τοῦ Θεοβαδίστου Ὁρους Σινᾶ), σελ. 222, μνημονεύει τὸν Ἀρσένιο τὸ ἔτος 1290, χωρὶς νὰ ἀναφέρει ὅμως τὴν πηγὴ αὐτῆς τῆς πληροφορίας.

Εἶκ 1 Σινᾶ, Μονὴ Ἀγίας Αἰκατερίνης, κώδ 131, φ 1α.

Ἰουνίου 1292⁵. Ὁ κολοφώνας των, φφ. 333α καὶ 223α, ἐπαναλαμβάνει τὸν τύπο τοῦ κώδ. 131. Ἐνα ἔτος ἀργότερα, στίς 4 Σεπτεμβρίου τοῦ 1293, τελειώνει ἡ ἀντιγραφή ἑνὸς ἄλλου ψαλτηρίου, κώδ. 94, ἐπίσης προτροπῆ... τοῦ ἐπισκόπου Ἀρσενίου⁶. Καὶ ἐδῶ ὁ κολοφώνας ἀκολουθεῖ τὸν τύπο τοῦ κώδ. 131.

Ὅλα αὐτὰ τὰ χειρόγραφα εἶναι γραμμένα μὲ μαῦρο μελάνι σὲ χαρτὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀνώνυμο γραφέα στὸ Σινᾶ, κατὰ παραγγελία τοῦ ἐπισκόπου Ἀρσενίου, ἀντιγράφουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, καὶ ἔχουν παρόμοια διακόσμηση, ποὺ περιορίζεται στὸ πρῶτο φύλλο (ἐπιτίτλο τοῦ Α΄ Ψαλμοῦ): τρεῖς συμπλεγμένους ρόδακες μὲ ἐλικοειδεῖς σταυροὺς ζωγραφισμένους σὲ βαθὺ κόκκινο καὶ σκοῦρο πράσινο βάθος. Ὁ κολοφώνας ἀναφέρει τὸ ἔτος καὶ τὸν μῆνα ἀλλά, ὡς ὀρθῶς ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, ὄχι τὴν ἰνδικτιώνα⁷. Ἄλλο κοινὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῶν τῶν χειρογράφων εἶναι ὅτι ἔχουν ἢ ἀραβικὰ σχόλια στὸ περιθώριο ἢ δίγλωσσους τίτλους περικοπῶν ἢ δίγλωσσα κείμενα ἀραβικὰ καὶ ἑλληνικά.

Μὲ βάση αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι δυνατόν νὰ προστεθοῦν στὴν ομάδα αὐτὴ δύο ἀκόμη χειρόγραφα, ἂν καὶ δὲν μνημονεύουν τὸν Ἀρσένιο καὶ τὸ πρῶτο στερεῖται χρονολογίας: ὁ κώδ. 1224, *Στιχηράριον*, γραμμένος ἀπὸ τὸν γραφέα τοῦ κώδικα 131 καὶ τῶν ἄλλων χειρογράφων καὶ ὁ κώδ. 927, *Κοντακάριο*, ποὺ τελείωσε στὸ Σινᾶ στίς 8 Δεκεμβρίου τοῦ 1284 (φ. 331α)⁸. Ἡ διακόσμηση τῶν

5. GARDTHAUSEN, ὁ.π., σελ. 153 (κώδ. 670).

6. GARDTHAUSEN, ὁ.π., 20, V. N. BENEŠEVIČ, *Catalogus codicum manuseriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae asservantur*, I-III, 1, Ἀγ. Πετρούπολη 1911, 1914, (ἀνατύπ. Hildesheim 1965), I, σελ. 21, 624-625, ἀρ. 8. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Συλλογὴ χρονολογημένων «σημειωμάτων»*, σελ. 160.

7. HUSMANN, ὁ.π., σελ. 151. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ θὰ μελετηθοῦν πλήρως στὰ πλαίσια τοῦ καταλόγου τῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων τοῦ Σινᾶ ποὺ ἐτοιμάζει ὁ συγγραφεὺς. Βλ. K. WEITZMANN and G. GALAVARIS, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Manuscripts volume one: from the Ninth to the Twelfth Century*, Princeton N.J. 1990.

8. Γιὰ τὸ Στιχηράριο βλ. σημ. 14. Γιὰ τὸν κώδ. 927 βλ. I. SPATHARAKIS, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, vol. I: Text vol. II: Illustrations, Leiden 1981, σελ. 52, ἀρ. 193 — ἐδῶ καταγράφεται λαθασμένως τὸ ἔτος 1285. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Συλλογὴ χρονολογημένων «σημειωμάτων»*, σελ. 122 μὲ πληρέστερη βιβλιογραφία καὶ ὀρθὴ χρονολόγηση

δύο αὐτῶν κωδίκων, τοῦ ἰδίου τύπου μὲ τὰ ἄλλα χειρόγραφα ἀλλὰ πλουσιώτερη, ἐπεκτείνεται καὶ στὰ πρωτογράμματα. Ἄν καὶ πρωτόγονα στὴν ἀπόδοσή τους παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὴν θεματολογία. Εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ τὸ τελευταῖο αὐτὸ χρονολογημένο χειρόγραφο νὰ ἔγινε κατὰ παραγγελία τοῦ Ἀρσενίου, ὁ ὁποῖος μνημονεύεται ἤδη ὡς ἐπίσκοπος σὲ Συριακὸ κώδικα τοῦ Σινᾶ, κώδ. 91 τοῦ 1286. Ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ σὲ ἄλλα Συριακὰ χειρόγραφα τοῦ Σινᾶ τῶν ἐτῶν 1289, 1290 καὶ 1295 (κώδ. 156, 203, 210)⁹.

Ἄν αὐτὰ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἔγιναν ἀσφαλῶς γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν μοναχῶν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἀραβόφωνοι Ὁρθόδοξοι. Φανερόνουν μία ἐντονη βιβλιογραφικὴ ένασχόληση τοῦ Ἀρσενίου καὶ χωρὶς ἀμφιβολία ὑποδεικνύουν τὴν ὕπαρξη ἐνὸς Σιναϊτικοῦ ἐργαστηρίου. Τὸν Ἀρσένιο διεδέχθη ὁ ἐπίσκοπος Γαβριήλ τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Συριακὸς κώδικας 80 τοῦ 1297¹⁰. Ὁ Γαβριήλ παρέμεινε στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο γιὰ λίγο διάστημα. Διάδοχος του ἦταν ὁ Ἰωάννης, πού φαίνεται νὰ ἀκολούθησε τὰ βήματα τοῦ Ἀρσενίου ὡς πρὸς τὶς βιβλιογραφικὲς ένασχολήσεις. Ἐνας τόμος Ἀκολουθιῶν, κώδ. 657, ὁ ὁποῖος τελείωσε στὶς 9 Μαΐου τοῦ 1299¹¹, καὶ ἐν ἀντιθέσει μὲ τοὺς ἄλλους πού προανέφερα εἶναι γραμμένος σὲ περγαμηνή, ἐπαναλαμβάνει τὴν διατύπωση τοῦ κολοφῶνα τοῦ κώδικα 131 καὶ τῶν ἄλλων σχετικῶν χειρογράφων. Γραφέας καὶ τοῦ κώδικα αὐτοῦ εἶναι ὁ ἴδιος πού ἐργάσθηκε γιὰ τὸν Ἀρσένιο. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο χειρόγραφο εἶναι καθαρῶς δίγλωσσο, ἡ ἀριστερὴ σελίδα περιέχει τὸ ἑλληνικὸ κείμενο καὶ ἡ δεξιὰ τὸ ἀραβικόν.

Οἱ κώδικες αὐτοὶ μᾶς δίνουν ἓνα χρονολογικὸ πλαίσιο γιὰ τὸν Ἀρσένιο ἀπὸ τὸ 1284 ἕως τὸ 1293 καὶ σύμφωνα μὲ τὸ συριακὸ κώδικα 210 μέχρι τὸ 1295.

Ἴσως μὲ αὐτὰ τὰ χειρόγραφα μπορεῖ κανεὶς νὰ συνδέσει ἓνα ἄλλο χειρόγραφο τοῦ Σινᾶ, μία Ὀκτώηχο, κώδ. 817, χωρὶς διακόσμηση, πού τελείωσε στὶς 13 Αὐγούστου τοῦ 1258¹². Ὁ γραφέας

9. Βλ. HUSMANN, ὁ.π., σελ. 151.

10. HUSMANN, ὁ.π., σελ. 152.

11. GARDTHAUSEN, ὁ.π., σελ. 150. BENEŠEVIČ, ὁ.π., I, σελ. 171-172, ἀρ. 317.

12. HUSMANN, ὁ.π., σελ. 153.

ἔχει ἀφήσει κενὸ χῶρο γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῆς ἰνδικτιῶνος καὶ παραθέτει τὸ τέλος τοῦ κολοφῶνα στὰ ἀραβικά. Θὰ πρέπει καὶ αὐτὸ νὰ ἔχει γίνει στὸ Σινᾶ. Σύμφωνα μὲ τὸν κολοφῶνα τοῦ τὸ ἔγραψε ἓνας διάκονος Ἀρσένιος. Τρία χρόνια ἀργότερα ἓνας Ἀρσένιος μνημονεύεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ νεοευρεθέντα Ἀραβικά χειρόγραφα στὴ Μονή, κώδ. 1 (χαρτῶος), *Βιβλίον τοῦ νοητοῦ Παραδείσου*, μὲ φύλλα στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος¹³. Σύμφωνα μὲ τὰ σημειώματα τὸ χειρόγραφο τὸ ἔγραψε στὸ Σινᾶ τὸ 1261 ὁ μοναχὸς Μοῦσα κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ ἰδιοκτῆτου πνευματικοῦ πατρὸς Ἀρσενίου, ὁ ὁποῖος στὴν ἐπόμενη γραμμὴ καθορίζεται ὡς διάκονος ἀββᾶς Ἀρσένιος. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο διάκονο Ἀρσένιο τῆς Ὀκτωήχου τοῦ 1258.

Μήπως θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς, ὅτι ὁ καλλιγράφος διάκονος Ἀρσένιος καὶ ὁ διάκονος Ἀρσένιος, ἰδιοκτῆτης καὶ παραγγελιοδότης τοῦ χειρογράφου, εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ αὐτὸ πρόσωπο, πού ὕστερα ἀπὸ 25 περίπου χρόνια ἔγινε ὁ ἐπίσκοπος Ἀρσένιος καὶ ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴν φροντίδα τοῦ γιὰ τὶς πνευματικὲς καὶ λειτουργικὲς ἀνάγκες τῶν πατέρων, ἡ ἀγάπη τοῦ γιὰ τὴν καλλιγραφία τὸν ὥθησε στὶς βιβλιογραφικὲς ἐνασχολήσεις τὶς ὁποῖες ἀποκαλύπτουν τὰ χειρόγραφα; Ἡ ὑπόθεση εἶναι δελεαστικὴ.

Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ παρουσιάζουν καὶ ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον, τὴν διακόσμηση. Φανερώνει ἓνα πολὺ περιορισμένο θεματολόγιο, κατ' ἐξοχὴν ἀνεικονικό, μὲ μεγάλα πρωτογράμματα μὲ κόμβους καὶ μὲ πρωτόγονες ἀποδόσεις τετραπόδων καὶ ψαριῶν. Σὲ ἄλλη μελέτη ἐπεσήμανα τὴ σύνδεση ὠρισμένων στοιχείων αὐτῆς τῆς διακοσμητικῆς μὲ διακοσμῆσεις ὀροφῶν σὲ παρεκκλήσια τοῦ Σινᾶ καὶ τὴ συνέχιση μιᾶς καλλιτεχνικῆς παράδοσης ἐνὸς Σιναϊτικοῦ ἐργαστηρίου πού εἶχε ἤδη ἐδραιωθεῖ τὸν 10ον αἰῶνα¹⁴. Ὁ περιορισμὸς τῶν

13. I. E. MEIMARH, *Katálogo τῶν Νέων Ἀραβικῶν Χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ὄρους Σινᾶ*, Ἀθήνα 1985, σελ. 37.

14. «Simaic Manuscripts in the Time of the Arabs», *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περ. 4, τόμ. 12 1984 (1986), σελ. 117-144, ἰδ. σελ. 132 κ.έ. καὶ εἰκ. 23 (Στιχηράριο κώδ. 1224, φ. 1α).

ἐκφραστικῶν μέσων πού διαθέτει αὐτὸ τὸ ἐργαστήριο στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰώνα συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς. Ἀλλὰ αὐτὸ χρειάζεται ἄλλη μελέτη.

* * *

Ἐκφράζω πάντα τὴν εὐγνωμοσύνη μου στὸν σεβασμιώτατο Ἀρχιεπίσκοπο κύριον Δαμιανὸν καὶ τοὺς σεβαστοὺς Πατέρες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Θεοβαδίστου Ὄρους Σινᾶ γιὰ τὴν ὑποστήριξη καὶ διευκόλυνση τῶν ἐρευνῶν μου σὲ σιναϊτικὰ μνημεῖα.

